

Gelderse Vallei

10

van griften, graven en bisschoppen

'...eene lege valleije tusschen geberchte, wesende eendeels onlanden, broeuken ende vennen, met vele graften doergebrouen.'

Eind 16de-eeuws rapport.

KARAKTERISTIEK

Wateroverlast heeft in het Utrechtse deel van de Gelderse Vallei geleid tot een griftenstructuur in noord-zuidrichting. Deze structuur is in de 18de eeuw geaccentueerd door de Grebbelinie met een liniewal, dwarskaden en aardwerken. Het Valleikanaal heeft de noord-zuidrichting door het gebied versterkt, evenals de opgeheven spoorlijn Amersfoort-Kesteren.

In de lage kwelzone ten oosten van de Heuvelrug liggen regelmatige veenontginningen die overgaan in een meer besloten kampenlandschap. De onregelmatige verkaveling en de oude (Hessen)wegen volgen hier de overwegend oost-westrichting van het bekenstelsel vanuit de Veluwe. De rafelige grens met Gelderland getuigt van de eeuwenlange strijd tussen Het Sticht en Gelre. Op strategische plekken vinden we hier de resten van de bisschoppelijke kastelen Stoutenburg en Ter Horst. In het overgangsgedebied naar de Heuvelrug moeten in de ondiepe ondergrond veel archeologische en cultuurhistorische waarden verborgen liggen.

In het zuiden vormt de Cuneraweg de scherpe historische grens tussen de Heuvelrug en de veenontginningen. Naar het noorden toe is de overgang tussen Heuvelrug en Vallei getand, zoals bij Leusden. In de randzone van de Heuvelrug liggen, deels op de veenontginningen, enkele grote aaneengesloten landgoederen. Bij het Leersumsche Veld raakt het craquelépatroon van het kampenlandschap de Heuvelrug.

Even ten noorden van Veenendaal ligt de Slaperdijk uit 1652. Met de Emmikhuizerberg is deze de waterscheiding geweest tussen het overstromingsgebied van de Nederrijn en van de Eem. Hier vinden we de grootste concentratie van aarden verdedigingswerken van de Grebbelinie. Voorts liggen rond Veenendaal diverse verkavelingen en transportkanalen (wijken) van de turfwinning. Het meer oostelijk gelegen kasteel Renswoude heeft lange zichtlijnen op de Emmikhuizerberg.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn de gebieden rond Veenendaal, Leusden en Amersfoort sterk verstedelijkt en doorsneden. Stedelijke druk neemt in de toekomst toe en betekent een transformatie van de Gelderse Vallei. Ook het proces van reconstructie zal de ontwikkeling van dit gebied beïnvloeden.

HOOFDSTRUCTUUR

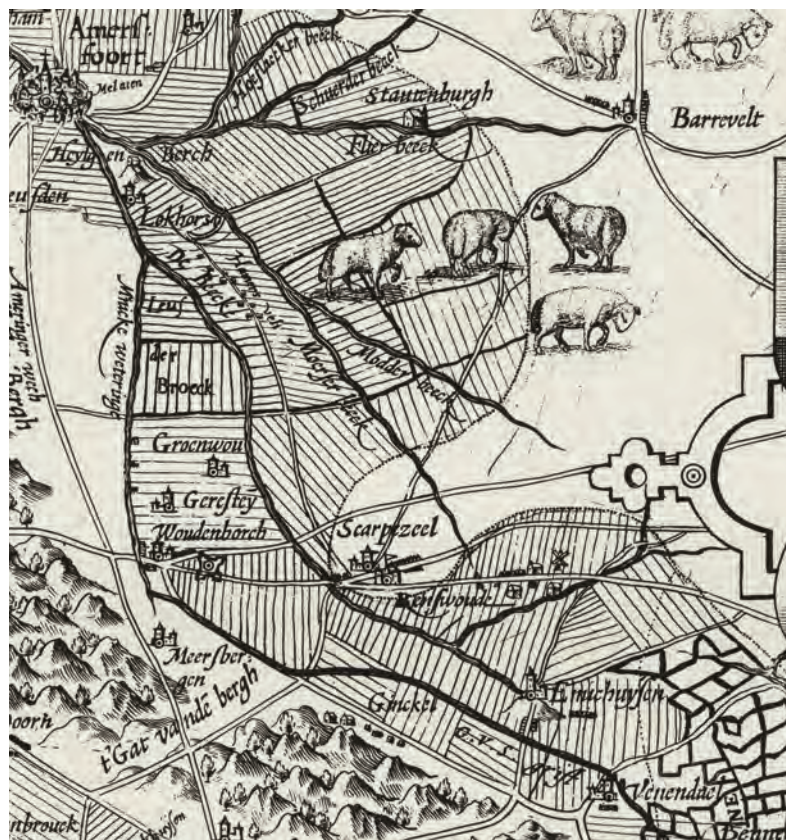
- Noord-zuid watergangenstructuur, deels door de Grebbelinie verbijzonderd.
- Slaperdijk-Emmikhuizerberg als waterscheiding.
- Gradiëntzone: landgoederen-kampenlandschap-Heuvelrugrand.
- Veenontginningen bij Veenendaal.
- Kampenlandschap en Hessenwegen, op een stelsel van beeklopen georiënteerd.
- Strategische plekken: Stoutenburg, Renswoude en Ter Horst.

Boven • Rhenen met de Cuneratoren.

Links • Kasteelterrein van Ter Horst bij Achterberg en Rhenen met de Nederrijn aan de horizon.

Onder • De Vallei tussen Amersfoort en Veenendaal op de vroeg 17de-eeuwse kaart van C.A. Hornhovius. De bij Amersfoort samenkomende beken en de belangrijkste kastelen zijn aangegeven.

Kampontginning langs de Luntersche Beek tussen Woudenberg en Renswoude. Kenmerkend voor de Gelderse Vallei zijn de onregelmatige kampontginningen in de beekdalen. De boerderijnamen verwijzen naar de opeenvolgende afsplitsingen in de loop der eeuwen.

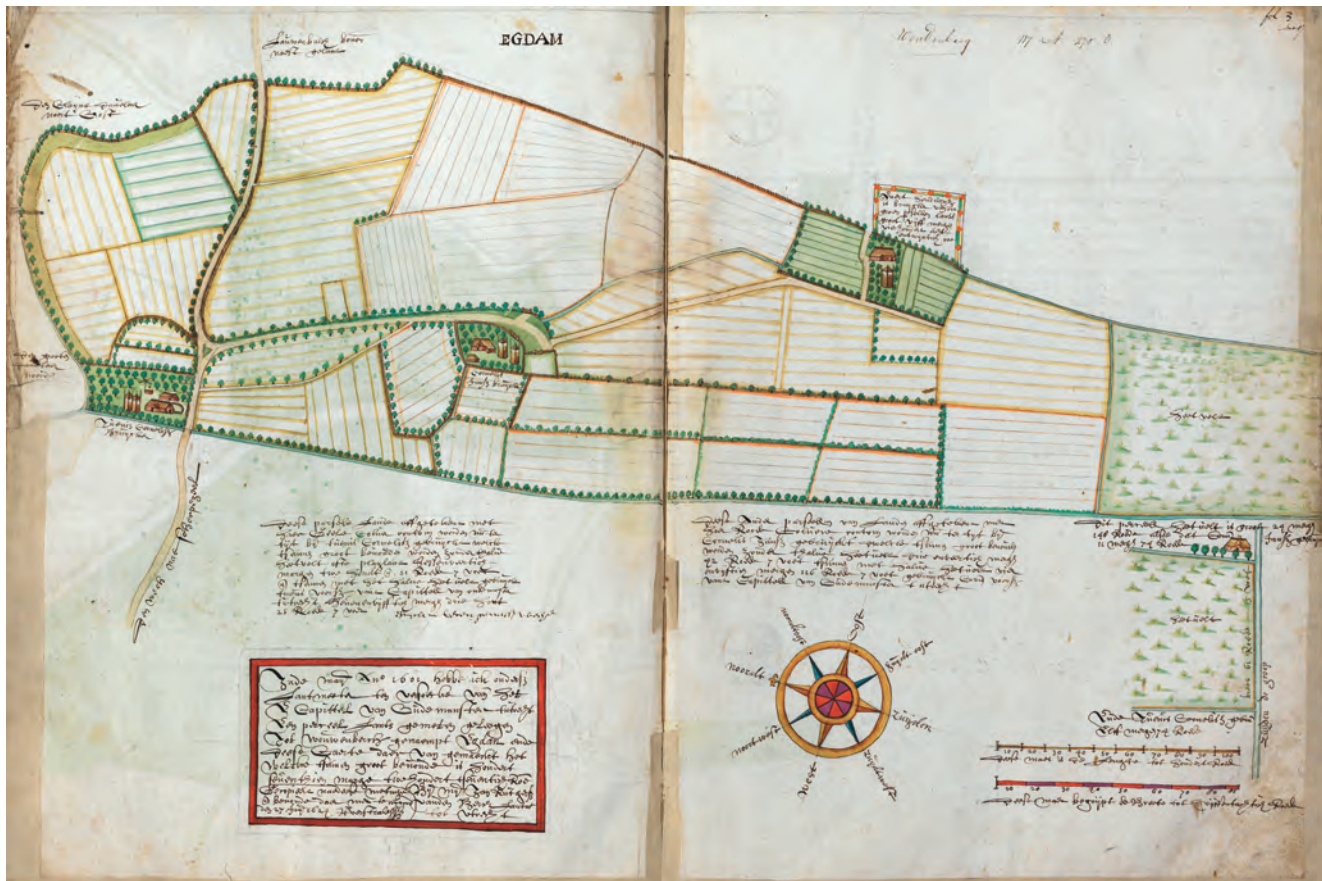
In de beekdalen van de Vallei werden de eerste boerderijen op de hogere dekzandruggen gesticht. Een fraai voorbeeld van nog een redelijk gaaf kampenlandschap is ten westen van Renswoude te vinden. De Luntersche Beek heeft echter door kanalisatie een veel minder bochtig verloop gekregen.

GESCHIEDENIS

Tot 1000 • Vroege bewoning en kampontginningen

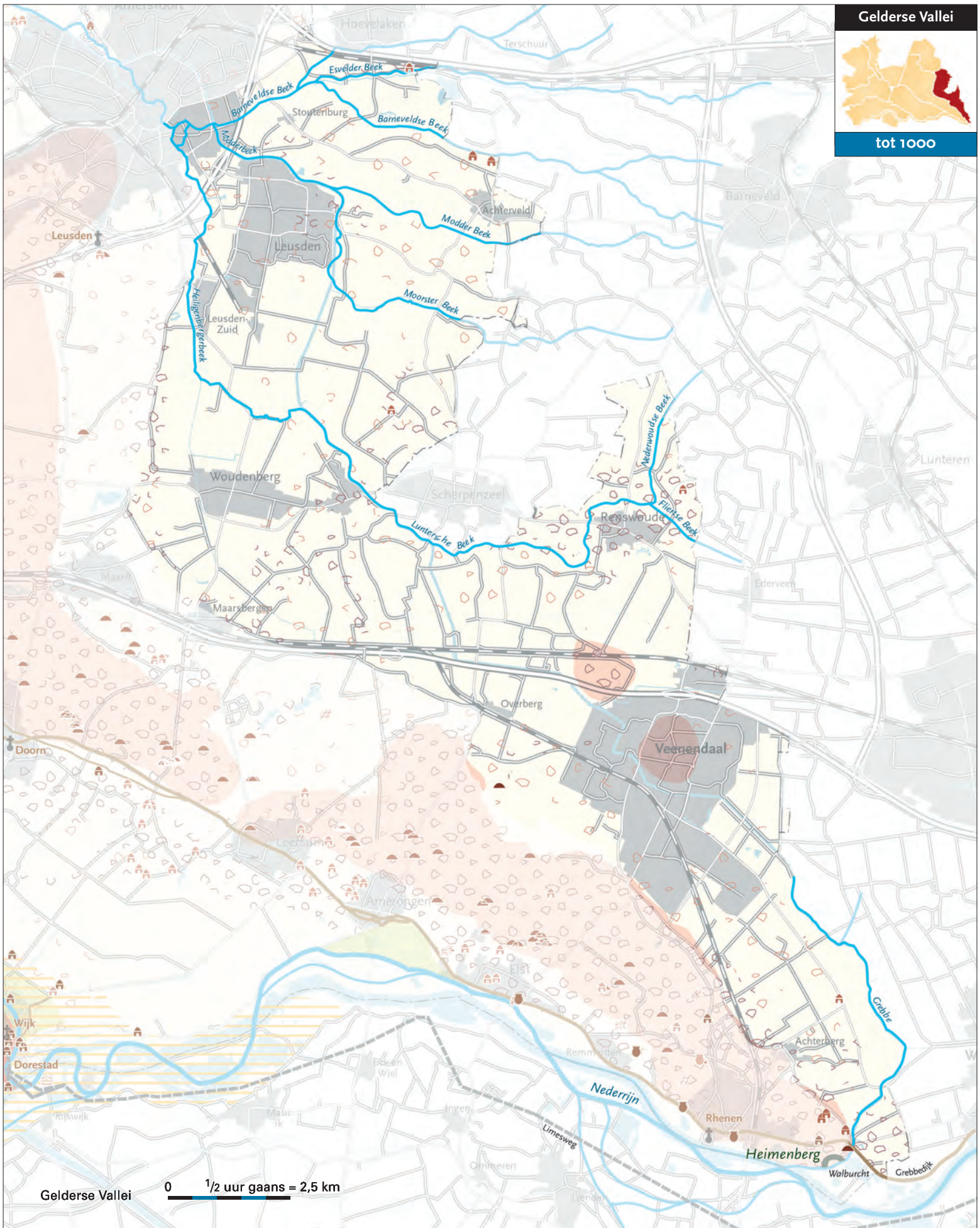
De Gelderse Vallei is gevormd door een landijstong en loopt naar het westen toe geleidelijk af tot aan de hogere oostflank van de Utrechtse Heuvelrug. Overwegend noord-westelijke winden hebben later grote delen van het gebied bedekt met fijn stuifzand in de vorm van kleine plateaus, zandruggen en paraboolduinen. Op deze hoogten vestigden zich al vroeg mensen en werden kloosters en kapellen gesticht. Onder Amersfoort werd in 1001 door bisschop Ansfried het Benedictijnerklooster Heiligenberg gesticht en op de Emmikhuizerberg kwam een uithof van het Karthuizerklooster Nieuwlicht.

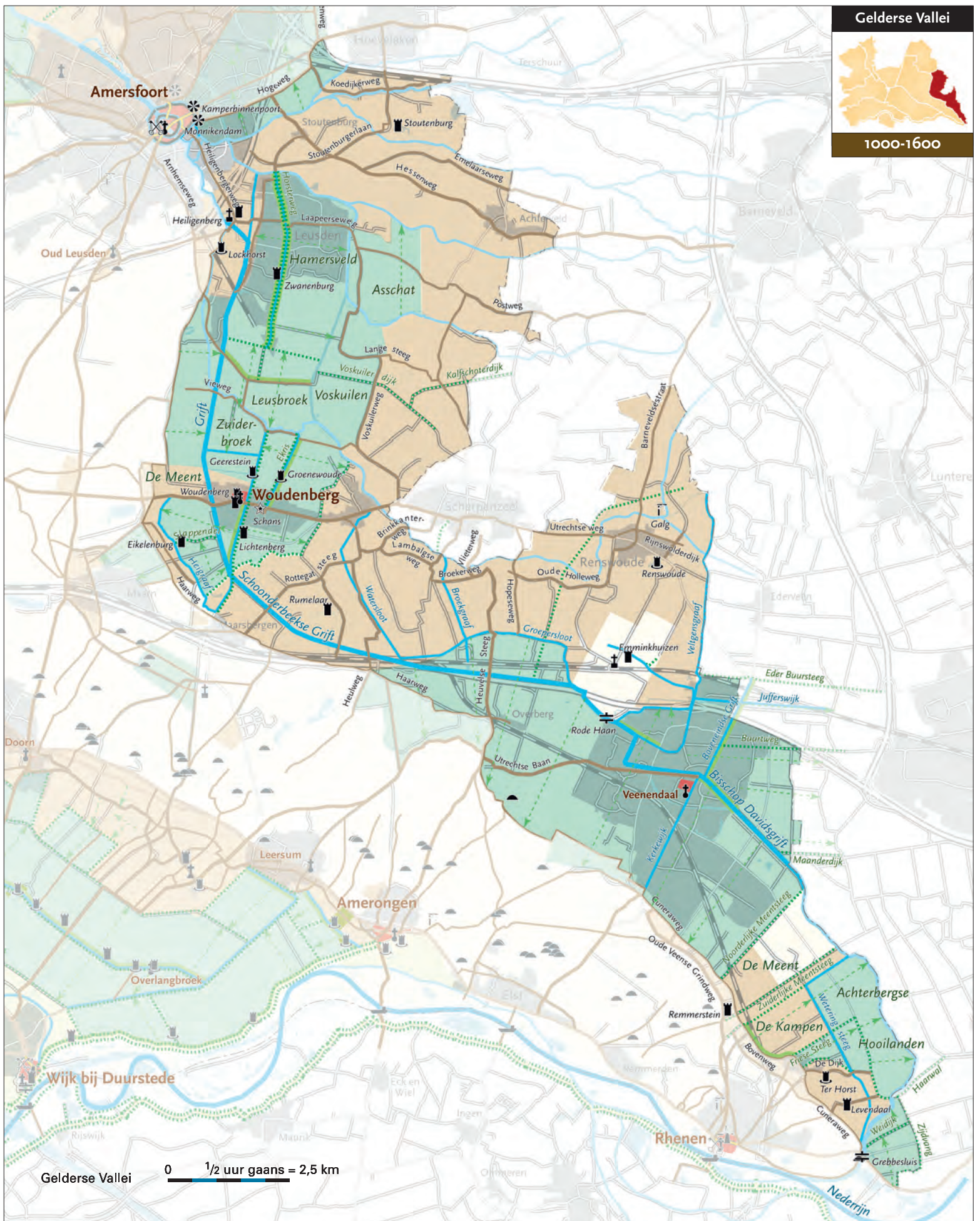
De beken in de Gelderse Vallei ontspringen in het oosten (Veluwe) en stromen in westelijke richting. De Utrechtse Heuvelrug blokkeerde een vrije afwatering naar het westen, waardoor alle beken naar hetzelfde lage punt werden gedwongen en uiteindelijk via de Luntersche Beek en de Barneveldsche Beek in de Eem uitkwamen. Ten oosten van de Utrechtse Heuvelrug was het gebied door de slechte afwatering lange tijd zo nat, dat hoogveen tot ontwikkeling kwam. Tot in de vroege middeleeuwen waren de veengebieden begroeid met grote moerasbossen. Namen als Woudenberg en Renswoude verwijzen hiernaar.

Boven • Opmetingskaart uit 1601 van de drie hoeven van Egdam, in leen uitgegeven door het kapittel van Oud Munster.

Onder • Ingekleurde tekening van de landerijen van boerderij Groot Overeem bij Renswoude uit 1652 door B. Lobe. Aan de noordzijde kronkelt de Luntersche Beek.

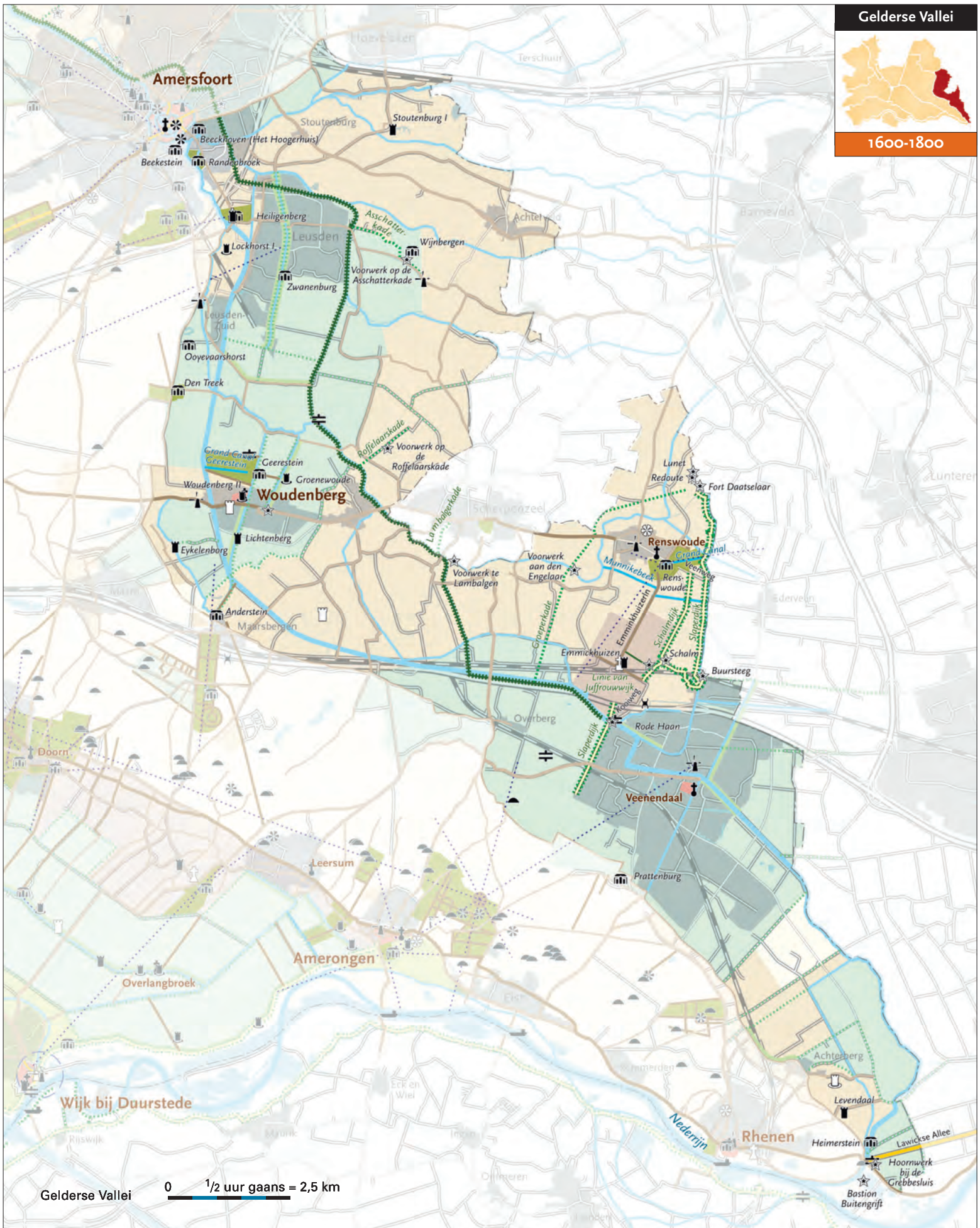

Gelderse Vallei

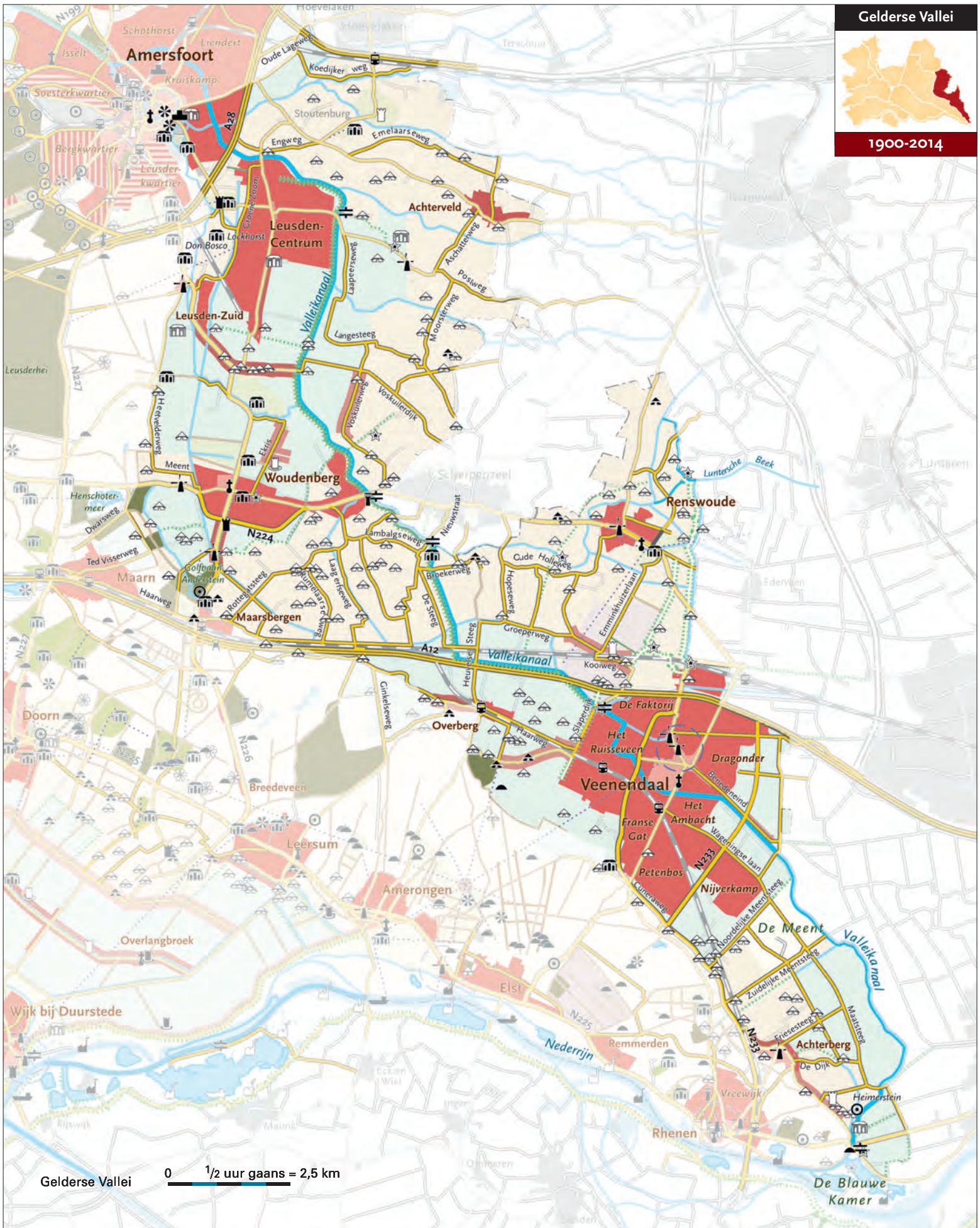

1600-1800

Gelderse Vallei 0 1/2 uur gaans = 2,5 km

Oudste bewoningssporen

De oudste cultuurgronden en woonplaatsen, uit de periode tot 1000 n.Chr., liggen op de flanken van de stuwwallen en de hoger gelegen dekzandruggen. In de Vallei is bewerkte vuursteen uit de prehistorie gevonden. Nederzettingen uit de late IJzertijd en uit de Romeinse tijd zijn hier ook te verwachten. Maar veel archeologische vindplaatsen op het dekzand zijn vermoedelijk aangetast door recente landbouwactiviteiten en opgegaan in de bouwvoor. Onder het veen zullen vindplaatsen beter geconserveerd zijn, vooral in het overgangsgebied naar de Heuvelrug en in de buurt van Veenendaal.

1000-1600 • Kampen en copen

Kampontginningen

Vanaf de 10de eeuw werden de hogere dekzandruggen rondom de waterlopen van het bekenstelsel meer systematisch in cultuur genomen. Er ontstonden geen echte dorpen, maar wel een patroon van verspreid liggende boerderijen met omringend bouwland, de 'kampen'. Hun toponiemen verwijzen naar de oorspronkelijke bodemgesteldheid: de uitgang -laar betekent open plek in het bos, de uitgangen -horst en -schoten refereren aan een begroeide hoogte of een bebost stuk hoger gelegen land.

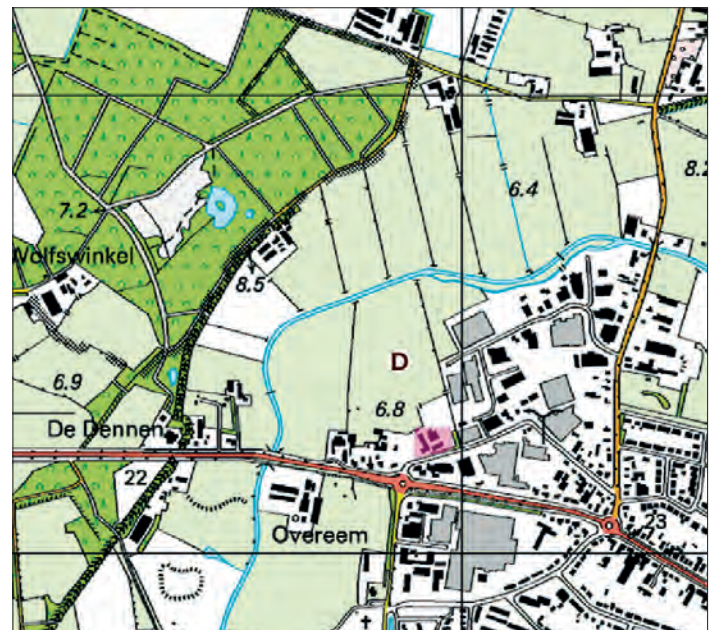
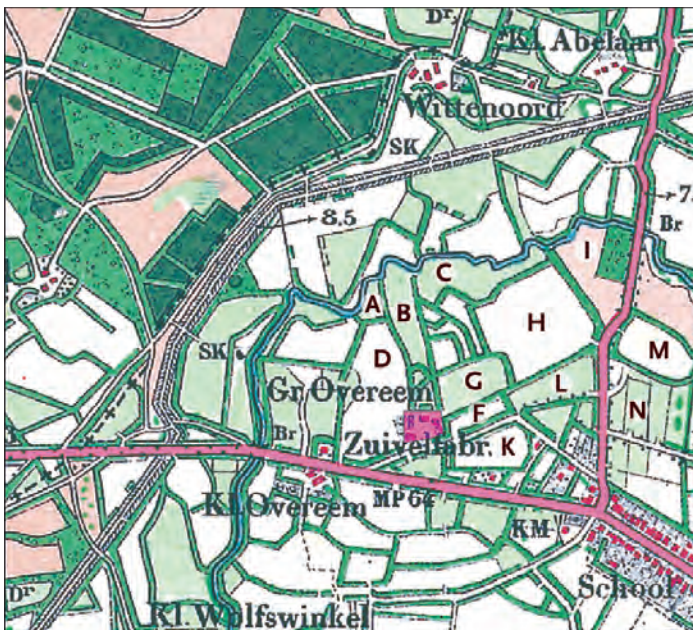
De oudste kampen hebben een ovale of ronde vorm en zijn vooral direct langs de beken te vinden, zoals Davelaar, Bruinhorst en Landaas langs de Luntersche Beek. Rondom een groep percelen werd vaak een greppel of een houtwal aangelegd. In de driehoek Achterveld-Renswoude-Woudenberg liggen veel kampen, die bij Maarsbergen de Heuvelrug raken. De ontginningen voltrokken zich individueel, waardoor een mozaïekvormig kavelpatroon ontstond. In de 15de en 16de eeuw werd de bouwgrond met stroken uitgebreid volgens de 'onvolledige opstrek'. Ook werden ze door vererving gesplitst, veelal in de lengterichting. Toevoegingen bij de oude topo-

niemen als klein/groot, eerste/tweede verwijzen hiernaar. Dit is tussen Woudenberg en Renswoude goed te zien. Tussen de beekdalen liggen doorlopende ruggen, waarop evenwijdig aan de beken de eerste wegen werden aangelegd. Dit verklaart de bochtige, overheersende oost-westrichting van de oude doorgaande wegen, zoals de Hogeweg en de Hessenweg bij Amersfoort, de Asschatterweg bij Leusden en wegen bij Woudenberg. Ook ontstonden op de ruggen lijnvormige nederzettingen als Renswoude en Achterveld-Daatselaar. Het fenomeen van de Hessenwegen kwam eind 16de eeuw op. Dit zijn interlokale wegen die aangepast werden aan de asbreedte van de Hessische karren uit Duitsland.

Cope-ontginningen

Systematische ontginning van de lage en natte gronden kwam laat op gang. De Utrechtse bisschop deed in 1133 bij Woudenberg een eerste poging die mislukte. Bij de kruising Woudenbergseweg-Amersfoortseweg stichtte de abdijs van Oostbroek een uithof. Men had het echter te druk met ontginningen bij De Bilt, waardoor ook van dit initiatief weinig terecht kwam. De cope-ontginning in Hamersveld, die rond 1130 door de Paulusabdijs van Utrecht werd georganiseerd, had wel succes. De noord-zuid lopende Hamersveldseweg werd als ontginningsbasis aangelegd, midden tussen de Moorsterbeek en de Grift. Boerderij Zuidwind geeft de plek aan waar de zijkade van deze ontginningseenheid ligt. Kort daarna volgde de oostelijk gelegen ontginning van Asschat. Daarna kwam het blok Leusbroek, ontgonnen vanaf de Leusbroekerweg. Hier stichtte men de boerderijen aan de noordzijde. De percelen steken de Heiligenbergerbeek over richting de ontginning van Zuiderbroek, tot aan Geerestein.

Na 1240 werd de ontginning bij Woudenberg aangepakt, waar een west-oost lopende strookverkaveling ontstond, haaks op de Geeresteinse Laan als basis en de Ekris (eekrijs = eikenrijksbos) als secundaire basis. In de tweede helft van de 13de eeuw werd in

Links • Op de topografische kaart van 1911 zijn de letters uit de kaart van 1652 (zie p. 401) van de verschillende kampen van boerderij Overeem ingetekend.

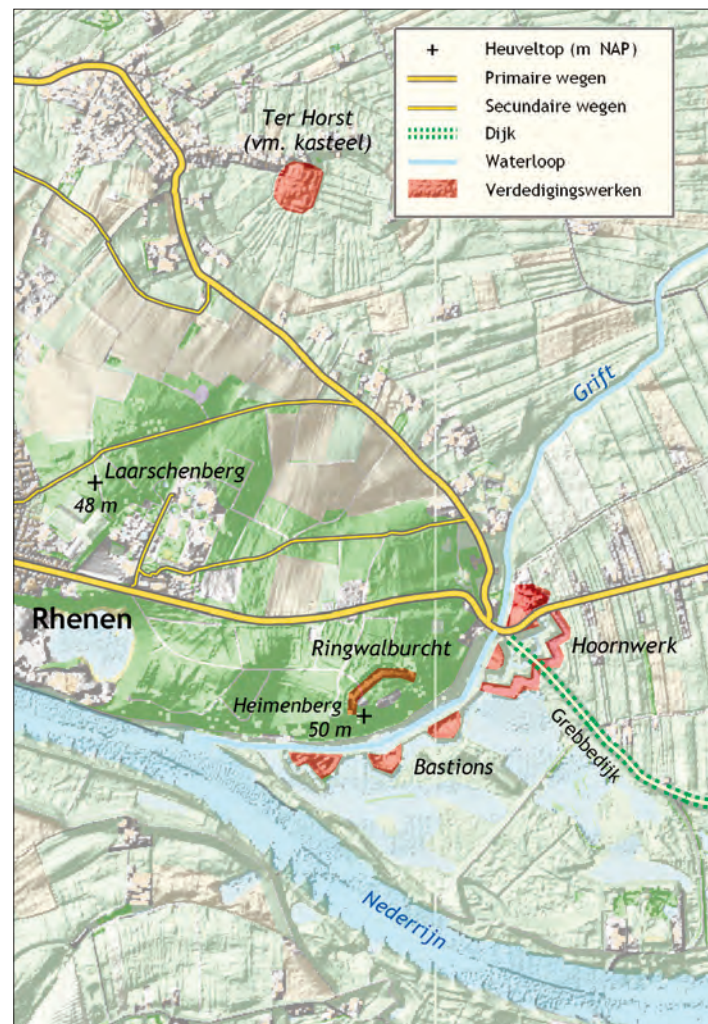
De met houtwallen omzoomde kampen zijn nog geheel aanwezig. Alleen de omstreeks 1840 aangelegde straatweg is een nieuwe ingreep.

Rechts • Op de huidige topografische kaart is van de kampen van boerderij Overeem weinig meer over. Slechts één (D) kan met enige moeite herkend worden!

Woudenberg een kerk gesticht. De zuidelijke begrenzing van deze strookverkaveling werd gevormd door de oude Heigraaf bij de voormalige meent van Woudenberg en de Hinderdijk bij Maarsbergen. Boerderij 'Achter de Wal' herinnert nog aan deze dijk, die nu de grens tussen Woudenberg en Maarn vormt. In het oosten liep de ontginning tot de Zegheweg, in het westen tot aan de toen verlengde Griff (Munnikewetering) en de meer westelijk gelegen Heigraaf, die rond 1130 was gegraven ter afvoering van het Heuvelrugwater.

Strategische kastelen tegen Gelre

In de 12de eeuw nam de spanning tussen Het Sticht en Gelre toe. De Utrechtse bisschop besloot langs de grens met Gelre op strategische punten kastelen te bouwen. Kort na 1163 werd kasteel Ter Horst (horst = hogere plek) bij Achterberg herbouwd als stamslot van bisschop Godfried van Rhenen. Kasteel Stoutenburg (stout = sterk), onder Amersfoort en nabij de Barneveldsche Beek, volgde in 1259 (gesloopt in 1543), gelijktijdig met de stadsrechtverlening aan Amersfoort door bisschop Hendrik van Vianden. Het gebied Renswoude werd in 1346 door de stad Rhenen aan bisschop Jan van Arkel verkocht. Onder zijn opvolger, bisschop Florens, werd omstreeks 1414 een strategisch gelegen kasteel gesticht, op de grens met Gelre aan de oude weg en de Luntersche Beek. Deze voorganger van het huidige kasteel heette Stifthorst (stift = geestelijk goed). Van minder strategisch belang waren de inmiddels verdwenen kastelen bij Woudenberg: Woudenberg I en II ten westen van de kerk, Geerestein, Groenewoude en Bruinenburg aan de Ekris en, aan de Maarsbergseweg, het kasteel Lichtenberg. Een aantrekkelijke locatie voor kastelen was de steilrand van de Heuvelrug.

Reliëfkaart van de Grebbeberg, gebaseerd op het Actueel Hoogtebestand Nederland.

Enkele voorbeelden langs de Cuneraweg zijn Prattenburg, Remmerstein en Levendaal.

1600-1800 • Veenontginningen en waterbeheersing

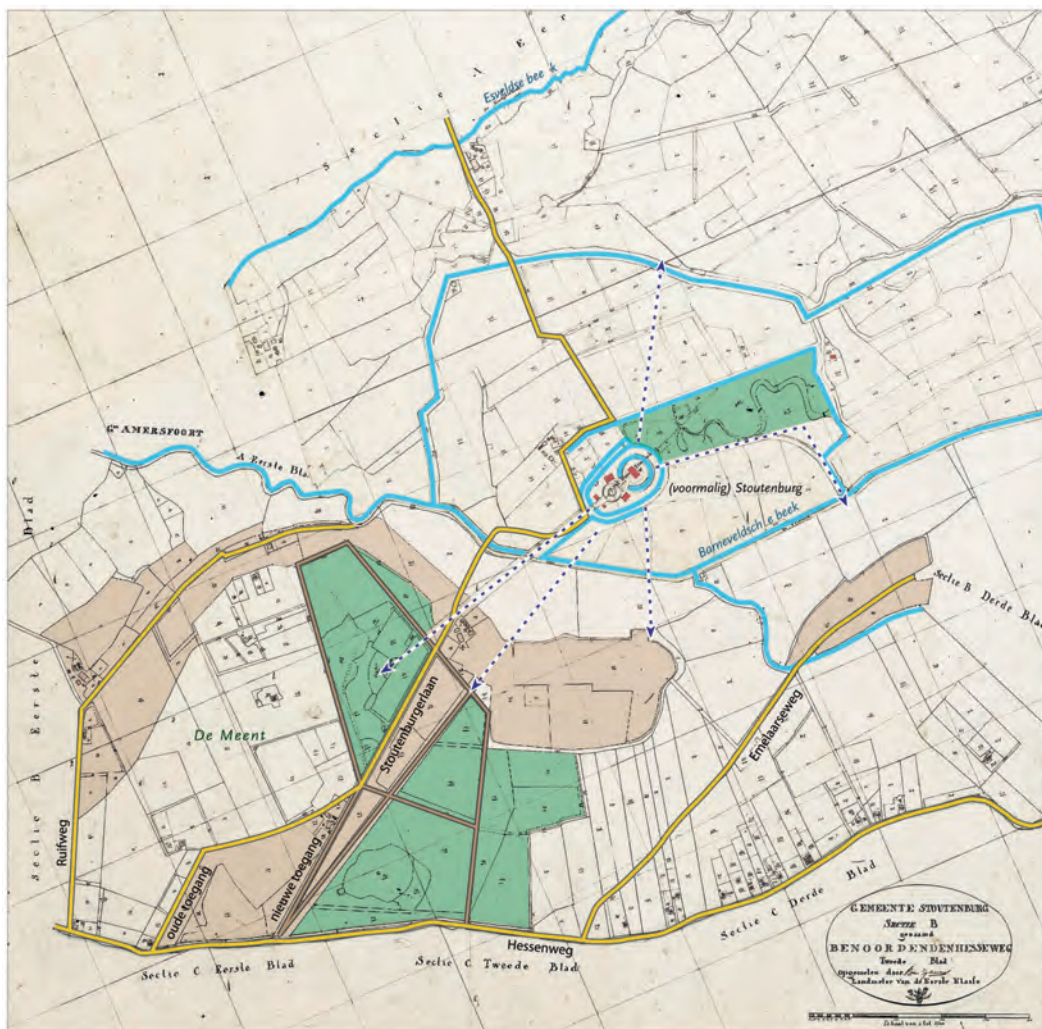
De Gelderse Vallei kent al eeuwenlang wateroverlast. In het zuiden zorgde de Nederrijn voor regelmatige overstromingen. Het bekenstelsel voerde veel water aan van de Veluwe, dat via de Eem naar de voormalige Zuiderzee werd afgevoerd. Kwelwater verzamelde zich in de lagere delen aan de voet van de Heuvelrug. Door afgraving van het hoogveenkussen bij Veenendaal werd de wateroverlast verergerd. Een stelsel van noordzuid lopende watergangen en dwarskaden is het resultaat van de strijd tegen het water. Pas met de afsluiting van de Zuiderzee en de aanleg van het Valleikanaal in 1937 werd de waterafvoer afdoende gereguleerd.

Bisschop Davidsgrift

Om de wei- en hooilanden bij Achterberg te ontwateren en vooral om de zuidelijk gelegen venen geschikt te maken voor turfwinning, liet bisschop David van Bourgondië tussen 1473 en 1481 vanaf de Rijn de Bisschop Davidsgrift graven. Deze Griff strekte zich, ten westen van de Kromme Eem, in z'n geheel uit over Stichts grondgebied, om conflicten met Gelre te voorkomen. Ter hoogte van de Maanderdijk groef men een nieuw recht stuk Griff, waarbij de

De uit omstreeks 1130 daterende strookvormige ontginning van Hamersveld en Leusbroek op de topografische kaart van 1847.

	kamp op dekzandrug
	(park)bos, ca 1880
	weg, ca 1627
	laan, ca 1790
	waterloop
	zichtlijn, ca 1790

Links • Het karakteristieke kampenlandschap rond de Barneveldsche Beek met de plek van het kasteel Stoutenburg.

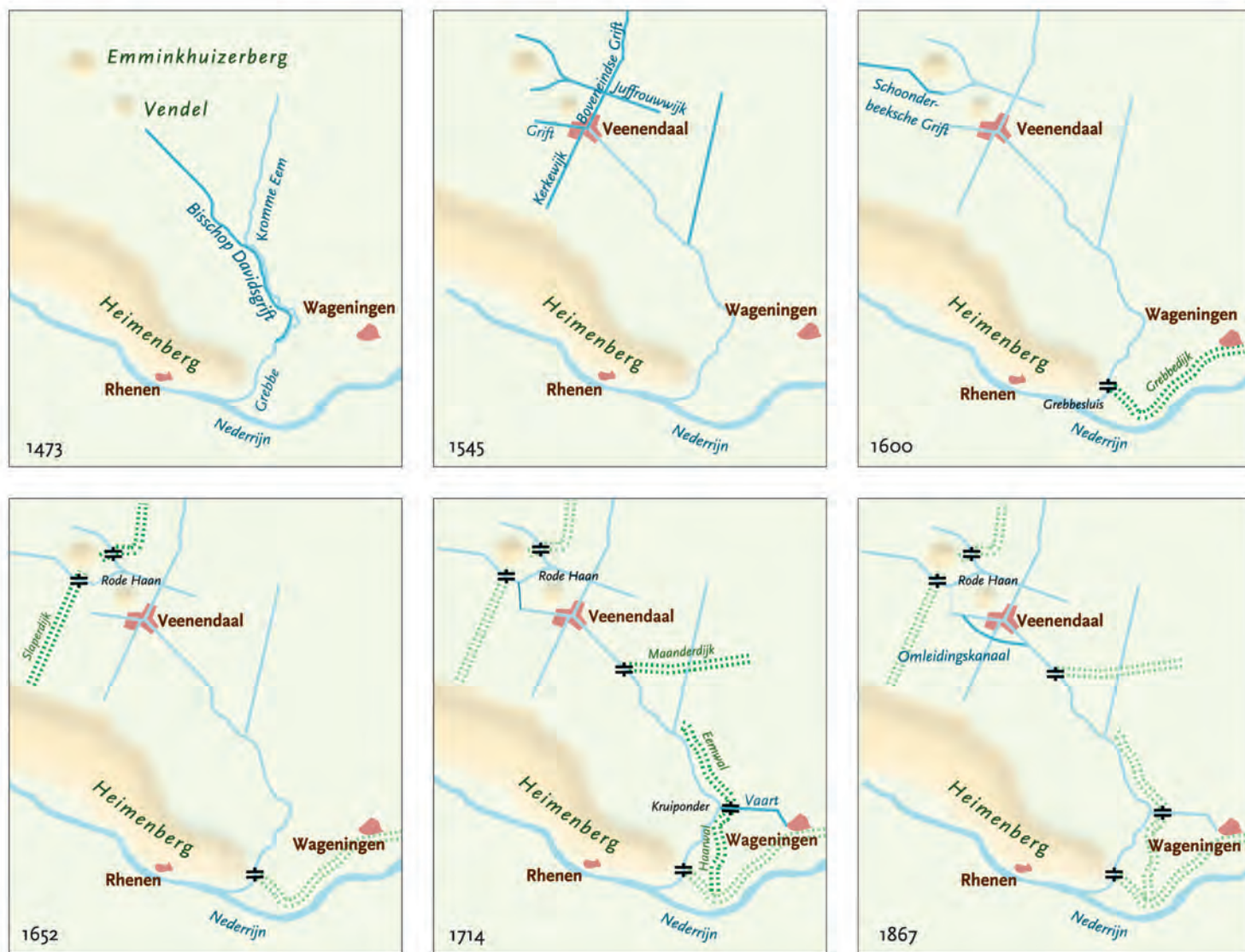
Onder • Kasteel Stoutenburg met de 17de-eeuwse aanleg geprojecteerd op de kadastrale kaart van 1832. Binnen de ovaalvormige omgrachting stond het in 1256 gestichte kasteel.

kapel op de Emmikhuiserberg en de kerk in Wageningen als oriëntatiepunten dienden. Volgens een getuigenverklaring bezocht de bisschop persoonlijk de graafwerkzaamheden. Hij verzocht de arbeiders 'mijn neef van Gelre niet te nae' te graven, waarop zij antwoordden 'dat sy op verre nae den Geldersen gront niet en raecten'. Vanwege de Stichtse burgeroorlog (1481-1483) kon de grift pas na 1485 voltooid worden. Lang heeft de turfexploitatie niet geduurd. De Geldersen begonnen zich meer en meer te verzetten tegen de Habsburgse overheersing en plunderden Rhenen in 1527. Het leven werd onzeker in de grensstreek, bewoners trokken weg en de onderneming werd gestaakt.

Turfwinning rond Veenendaal

Nadat keizer Karel V het gezag van de bisschop had overgenomen en ook Gelre in 1543 zijn gezag erkende, werd midden 16de eeuw begonnen met de turfexploitatie van het hoogveengebied. In 1546 kreeg een groep Utrechtse, de veengenoten, vergunning om de oude Bisschop Davidsgrift te mogen herstellen en geschikt te maken voor het turftransport naar de Rijn. De grift werd hersteld en gesplitst in een noordelijke tak, die liep tot aan De Klomp, en Boven-einder Grift werd genoemd (nu Prins Bernardlaan), en een zuidelijke tak. Toen eind 16de eeuw de ontginning Ruisserveen startte, werd de Grift met een scherpe bocht naar het noorden verlengd. Aan de zuidzijde ontstond op een zandheuvel (Kleine Veenlo) het dorp Veenendaal. Hier werd als turfvaart de Kerkewijk gegraven tot aan de Heuvelrug.

De ontwikkeling van de waterlopen in het zuidelijk deel van de Gelderse Vallei tussen 1473 en 1867. Pas met de aanleg van het Valleikanaal in 1937 kwam een definitieve oplossing voor de wateroverlast in de Vallei.

Vanuit de Grift werd tot aan de flank van de Heuvelrug het veen haaks op de hoogtelijnen ontgonnen in lange stroken en brede turfvaarten, de 'wijken'. Om naar het oosten toe, richting Gelderland, de hoogtelijnen te kunnen volgen moest de verkaveling onder een hoek op de Grift worden uitgezet.

Het dikke veenpakket bij de Emmikhuizerberg vormde in de Vallei de natuurlijke scheiding tussen de zuidelijke afwatering op de Rijn en de noordelijke op de Zuiderzee. Turfwinning vond plaats ten noorden van deze waterscheiding en kwam vanaf de Groepersloot op gang. In 1546 werd de heer van Renswoude een van de eerste veengenoten. Vanwege het turftransport legde hij vanaf zijn kasteel de Emmikhuizervaart aan (nu Emmikhuizerlaan) en verkavelde hij het gebied aan de oostzijde tot de Schalmdijk in brede stroken.

Schoonebekergrift

Een andere ontginning van formaat was de Antwerpse burgemeester Gilbert van Schoonebeke, die in 1550 een concessie kreeg om gedurende 36 jaar turf te mogen steken in de venen bij Ginkel en Amerongen. Deze burgemeester breidde zijn stad op grote schaal uit, waardoor hij veel brandstof nodig had voor zijn steenbakkerij-

en. Vervoer over de Bisschop Davidsgrift was onmogelijk, omdat die watergang eigendom was van de concurrentie, het 'Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen'. Om het turf door Amersfoort over de Eem naar Antwerpen af te voeren liet Schoonebeke vanaf de Emmikhuizerberg een turfvaart graven. Voor de nieuwe Schoonebekergrift werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de bestaande watergangen. Allereerst werd aangesloten op de Woudenbergsche Grift, vroeger de Monnikenwetering genoemd. Ter hoogte van Den Treek kruiste de Schoonebekergrift de Heiligenbergerbeek om ten oosten ervan als Leusergrift door te lopen en met een boog tussen de huizen Lockhorst en Heiligenberg weer op de beek aan te sluiten. Maar de turfpramen mochten niet verder over de Heiligenbergerbeek naar Amersfoort, omdat daar blekerijen lagen die absoluut schoon water nodig hadden. Met een gescheiden watergang pal naast de beek kreeg de grift een westelijker lopende eigen toegang naar de stad via de Monnikendam. Vandaar werd de westelijke buitengracht gebruikt naar de Eem, waar het turf moest worden overgeladen op grotere schepen voor vervoer over de Zuiderzee. Dat kon toen alleen vanaf de Melm bij Soest. Om de wantrouwende Amersfoorters gunstig te stemmen zou

Het kasteel Renswoude met de kerk en het dorp. Uiterst rechts een gedeelte van de boerderij De Meenthoeve die met een rechte laan op de galg van Renswoude uitkomt. Boerderij en laan bestaan nog, de galg verdween kort voor 1800. Het kasteel werd in 1654 door Johan van Reede gebouwd. De bijzondere koepelkerk van de Hervormde Kerk kwam in 1639 tot stand naar ontwerp van Jacob van Campen. Detail van de kaart van de Slaperdijk door Justus van Broeckhuijsen uit 1705.

Schoonebeke het eerste stuk van de Eem op 11 meter breedte brengen, zodat twee schepen elkaar konden passeren. Op de kaart van Jacob van Deventer (omstreeks 1570) is de turfvaart onder Amersfoort goed te zien. Al snel na het aflopen van de concessie in 1586 werd de Schoonebeker Grift op verschillende plaatsen afgedamd (Hinderdijk bij Maarsbergen) en daarmee onbruikbaar als vaarweg.

Veenontginningen bij Achterberg

Bij Veenendaal lopen de verkavelingen als een rafelrand tegen de Heuvelrug aan. In het zuiden van de Vallei liggen de veenontginningen strak tussen de Grift en de Cuneraweg. Deze weg stamt uit de vroege middeleeuwen en volgt de rand van de Heuvelrug, van Rhenen tot het einde van de Slaperdijk. Bij de oudere ontginningen rondom het engdorp Achterberg (kasteel Ter Horst) wijkt de Cuneraweg oostwaarts uit. In Laareind lag in de 14de eeuw het bisschoppelijk hof Laar. Huis Levendaal, dat later op dezelfde plaats kwam, werd in 1820 gesloopt. Tussen de Meentsteeg en de Friese Steeg ligt in brede stroken De Kampen, achter de Weteringsteeg gevolgd door de Hooilanden. De Meent van Rhenen, tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Meentsteeg, is in de 20ste eeuw verkaveld.

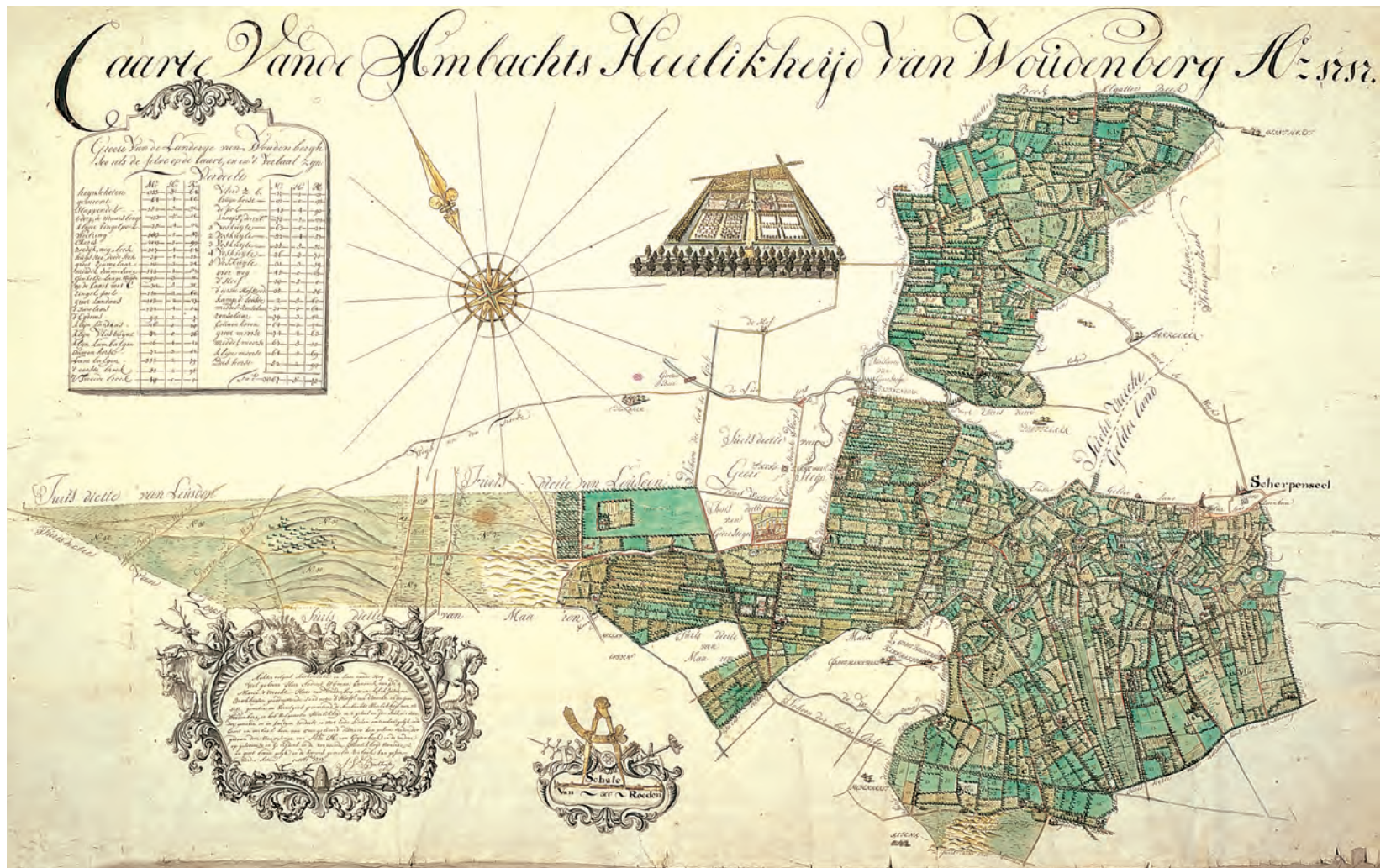
Slaperdijk

Slecht onderhoud van de Grebbedijk door Gelre leidde tot toenemende wateroverlast van de Nederrijn. Door turfwinning was de veenkoepel inmiddels afgegraven, waardoor deze natuurlijke waterbarrière was verdwenen. Hierdoor kon het water zelfs Amersfoort bereiken. Gelre was niet ongenegen verbeteringen aan te brengen, maar alleen op voorwaarde dat de provincie een scheepvaartverbinding naar Amsterdam kreeg. Het Sticht wilde zijn scheepvaart via de stad Utrecht behouden en was faliekant tegen. Vervolgens gebeurde er niets.

Na een zoveelste doorbraak van de Grebbedijk besloten Amersfoort en vier andere gerechten in 1652 om op Utrechts grondgebied een Slaperdijk aan te leggen, aan weerszijden van de Emmikhuizerberg. De dijk zou idealiter tussen de hogere Heuvelrug en de Veluwerand aangelegd moeten worden. Maar de grens van Gelderland kon niet gepasseerd worden. Besloten werd om de Slaperdijk noordwaarts af te buigen, om Renswoude heen tot aan de Luntersche Beek. Bij hoge waterstanden van de Nederrijn moest het water naar het noorden toe afgevoerd kunnen worden. In 1714 kwamen daartoe afsluitbare duikersluizen in de Slaperdijk. De sluizen lagen ter hoogte van herberg De Roode Haan en loosden het water op de Schoonebeker Grift. Op dat moment kwam ook de verbinding met de Bisschop Davidsgrift tot stand.

De Slaperdijk als groen lint vanaf Daatselaar in zuidelijke richting. Op de voorgrond de gekanaliseerde Luntersche Beek. De Slaperdijk werd in 1652 als keerkade tegen het water vanuit de Nederrijn aangelegd, op de grens tussen Het Sticht en Gelre, op de foto links.

Boven • Caart vande Ambachtsheerlijkheid van Wouderberg uit 1717 door Justus van Broeckhuijsen. Het verschil tussen de strookvormige verkavelingen van Wouderberg en de onregelmatige kampongtingingen in de Vallei tot aan de Groepersloot is goed zichtbaar. Links het Wouderbergse gedeelte op de Heuvelrug. De Amersfoortseweg bestond toen uit meerdere karrensporen.

Links • De buitenplaats Geerestein te Wouderberg met het eind 18de-eeuwse grand canal tot de Wouderbergse Grift.

Grebbelinie

De wateroverlast had ook een gunstige kant. Dankzij het vele water was de Vallei een ideale zone voor de aanleg van een waterlinie. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) werd voorgesteld om een linie met vijf schansen tussen Amersfoort en Rhenen aan te leggen. De eerste schans werd bij Wouderberg gebouwd, de tweede bij De Roode Haan. Na het rampjaar 1672 lanceerde Menno van Coehoorn een nieuw plan voor een verdragingslinie. Het duurde tot 1741 voordat de Grebbelinie gestalte kreeg met een liniewal en keerdijken tussen Amersfoort en de Slaperdijk. Ter bescherming van de keerkaden werd de Grebbelinie omstreeks 1800 versterkt met verschillende aardwerken.

1800-1900 • Landgoederen

Vanaf de 13de eeuw zijn in de Gelderse Vallei, vooral tussen Amersfoort en Woudenberg, kastelen, kloosters en uithoven aangelegd, zowel op de hoger gelegen gronden als op de overgangszone met de Heuvelrug. Na de Reformatie werden nieuwe buitenplaatsen gesticht. Onder Amersfoort, op de oostoever van de Heiligenbergerbeek, verscheen Randenbroek, waar tussen 1630 en 1657 de bouwmeester Jacob van Campen woonde en waarvan het park in 1814 door H. van Lunteren verlandschappelijk werd. Hij was het ook die tussen 1807 en 1820 het 17de-eeuwse Heiligenberg, dat een zichtas op de Zwarteweg had, voorzag van een landschapspark met nieuw huis. Geerestein bij Woudenberg, weer opgebouwd in 1558, kreeg eind 18de eeuw een *grand canal* en werd in 1834 voorzien van een nieuwe voorgevel en een landschapspark. Al eerder, omstreeks 1705, had Renswoude (1654) een dergelijke wateras naar voorbeeld van Versailles gekregen. Nog in formele tuinstijl ontstond in 1812 aan de Luntersche Beek de kleine buitenplaats Lambalgen. Na 1800 hebben particulieren een begin gemaakt met de bebossing van de Heuvelrug. Den Treek, die in de periode 1712-1734 lanenstelsels kreeg, werd omstreeks 1820 in landschappelijke stijl omgevormd. Rond 1880 ontstond het nieuwe grote landgoed De Boom met een landschapspark. Nabij de resten van het 17de-eeuwse Stoutenburg kwam in 1881 een gelijknamige nieuwe buitenplaats. Het oude Prattenburg kreeg een kasteel in neostijl. Begin 20ste eeuw verschenen nog de laatste buitens op de ooststrand van de Heuvelrug: Lockhorst in 1927 en Remmerstein in 1912 met een fraaie architectonische tuinaanleg. Bosaanplant langs de Heuvelruggrand versterkte het contrast met de veenontginningen in de Vallei.

1900 tot heden • Industrialisatie en verstedelijking

Valleikanaal en bekenkanalisatie

Ondanks de aanleg van de Slaperdijk bleef de waterbeheersing in de Gelderse Vallei problematisch. In 1855 brak de Grebbedijk weer door en stond het water tot in de straten van Amersfoort. De Genie groef in 1867 het Omleidingskanaal ten zuiden van Veenendaal voor een snellere waterafvoer. Kort daarop verscheen een uitgewerkt plan om in de Vallei een scheepvaartverbinding tussen de Nederrijn en Amsterdam aan te leggen. Met één stem verschil werd dit plan in 1881 verworpen ten gunste van Utrecht (Merwedekanaal). In 1913 lanceerde men opnieuw een plan voor een groot scheepvaartkanaal en weer werd voor Utrecht gekozen (Amsterdam-Rijnkanaal). In 1933 verscheen voor de derde keer een plan, nu met twee alternatieven: een geheel nieuw scheepvaartkanaal, het Rijn-Eemkanaal, of een kanaal uitsluitend voor verbetering van de afwatering, het Valleikanaal. Men koos voor de laatste, eenvoudige variant, die zoveel mogelijk de bestaande watergangen en de liniewal volgde. Alleen van de Bruinenburgersluis ten noorden van Woudenberg tot Amersfoort moest een geheel nieuw kanaal worden gegraven. Tussen 1937 en 1948 kwam het Valleikanaal tot stand. Na de afsluiting van de Zuiderzee was de beheersing van de eeuwenlange overstromingen definitief geregeld. Maar nog tweemaal raakte het gebied onder water, bewust. Eind 1939 werd het gebied tussen Rhenen en Veenendaal, ten oosten van het kanaal, geïnundeerd om Duitse troepen tegen te houden. In 1944 waren het de Duitsers zelf die het land onder water zetten. In 1965 werd het Valleikanaal verbreed. In de jaren zestig is het beeld van de

Het Valleikanaal richting Woudenberg. Op de voorgrond de Luntersche Beek en links, direct boven het Valleikanaal, de buitenplaats Lambalgen. Karakteristiek is het onregelmatige kampenlandschap.

kronkelende beken en het kleinschalige kampenlandschap aanzienlijk gewijzigd door bochtafsnijdingen en ruilverkaveling. Rond de Luntersche Beek en de Heiligenbergerbeek is bijvoorbeeld het aantal percelen ruim gehalveerd.

Infrastructuur

Sinds de 19de eeuw doorsnijdt nieuwe infrastructuur de Gelderse Vallei. De aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem in 1845 en vooral de snelweg A12 (begonnen in 1942) daarlangs hebben de Emmikhuizenberg geïsoleerd. Beschermd achter de Grebbelinie werd in 1886 de spoorlijn Amersfoort-Kesteren aangelegd in aansluiting op de lijn naar Dordrecht. In 1974 is deze spoorlijn opgeheven en in 1981 tot aan de kruising met de lijn Utrecht-Arnhem opgeruimd. Het tracé met de stations en de wachthuisjes bestaat nog. In 1994 kwam de zuidelijke rondweg van Woudenberg gereed, waarbij rekening werd gehouden met het kasteelterrein Lichtenberg.

Verstedelijking

Vanaf de 18de eeuw werd in de Gelderse vallei tabak geteeld en was er sprake van kleinschalige wolnijverheid. Eind 19de eeuw begon Veenendaal te groeien als centrum van de sigaren- en textielindustrie. Amersfoort werd na 1880 een garnizoensstad en breidde zich zuidwaarts uit met kazernes en wasserijen.

Volgens het Plan De Ranitz uit 1965 werd Hamersveld volgebouwd en in 1970 omgedoopt tot Leusden-Centrum. In de eerste

Boven • Op deze luchtfoto van rond 1930 zijn de eerste wol- en sigaren-fabrieken in Veenendaal duidelijk zichtbaar.

Links • Veenendaal aan de vooravond van de industriële ontwikkeling, temidden van de turfontginningen. Linksonder is de spoorlijn Amersfoort-Kesteren uit 1886 te zien. Het Omleidingskanaal werd in 1867 gegraven voor de Grebbelinie. Topografische kaart van 1906.

uitbreidingsfase kwam met het plan Rozendaal van architect Klunder een stedenbouwkundig interessante wijk tot stand. Het Vallekanaal bleef de oostelijke grenslijn. In de jaren 1980 groeide Leusden met bedrijfsterreinen aan Amersfoort vast. Renswoude groeide beperkt, Woudenberg sterker en in alle richtingen. Campings en bungalowparken verschenen aan de rand van de Heuvelrug. Het Henschotermeer, dat door zandwinning was ontstaan, werd ontwikkeld met het oog op waterrecreatie.

Het kleinschalige agrarische landschap veranderde in een gebied met intensieve veehouderij. Begroeiing langs de randen van percelen verdween door ruilverkaveling, percelen zelf werden geëgaliseerd, beken genormaliseerd en gedempt en boerderijen verplaatst. Architectonisch interessant zijn de boerderijen die na de inundatie en beschietingen van 1940 tijdens de Wederopbouw zijn verzezen.